

Варто прискорити розробку та прийняття державно-правових актів з проблем міжнародного співробітництва, звернувши особливу увагу на взаємини молоді. Місцевим органам влади необхідно виявляти максимум сприяння прикордонним зв'язкам молоді, маючи, перед усім, на меті фінансову сторону справи.

Позитивно сприймаючи українсько-угорську домовленість про можливість безвізових поїздок у сусідні країни, провести аналогічну роботу з польською, чехо-словацькою та румунською сторонами, йти далі по шляху лібералізації прикордонних обмінів.

Враховуючи виключну важливість дослідження проблем міжнародного прикордонного співробітництва, їх наукове і практичне значення, доцільно продовжувати цю роботу. Щоб надати їй комплексного характеру, можна було б створювати дослідницькі колективи з участю вчених України, Угорщини, Польщі, Румунії.

При існуючих і створюваних молодіжних організаціях передбачити формування відділів чи секторів, які б займалися і питаннями міжнародної молодіжної взаємодії.

У навчальних закладах різного профілю вважати за доцільне розробку нових спецкурсів, а також факультативних занять з даної проблематики.

Слід продовжити роботу по створенню наукових розробок досвіду і географії міжнародних молодіжних контактів України з сусідніми європейськими державами. Варто також ретельно вивчити історію і сучасний стан діяльності багатопрофільних різнорівневих економічних, науково-технічних, екологічних, культурологічних контактів молодіжних структур України із зарубіжними партнерами різної світоглядної орієнтації.

Є реальна потреба у використанні багатоманітних можливостей різних молодіжних організацій, у тому числі в рамках КМО України, для зміцнення наявних і налагодження нових контактів із зарубіжними ровесниками, включаючи миротворчі об'єднання юнаків і дівчат різного профілю.

У центрі уваги зарубіжних зв'язків і контактів у першу чергу повинні перебувати проблеми узагальнення і адаптації до умов України різноманітного досвіду зарубіжних організацій і спілок молоді.

Необхідно створити умови для систематичного і послідовного обміну групами молоді з метою поглиблення взаєморозуміння, вироблення сучасного політичного мислення, переборення у свідомості юнаків та дівчат існуючих стереотипів. Глибинні перетворення, що тривають у суспільно-політичному житті України і країн Східної Європи, і надалі впливатимуть на стан прикордонної молодіжної взаємодії, вноситимуть певні корективи, визначатимуть напрями, тенденції і форми, здатні на існування [6], а значить заслуговуватимуть на подальші наукові дослідження.

Реалізація висловлених рекомендацій у поєднанні з критичним використанням набутого за десятиліття співпраці досвіду, чутливе реагування на зміни в соціально-економічному житті відкриває нові можливості для ще більш ефективного співробітництва молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи.

Список використаних джерел

1. Гарагонич В.В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга пол. 50-х – поч. 90-х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Гарагонич Василь Васильович. – Ужгород, 1992. – 215 с.
2. Зленко А. Нові реалії зовнішньої політики / А.Зленко // Політика і час. – 1992. – №1. – С.3–8.
3. Проблемы формирования нового механизма приграничных отношений СССР со странами Восточной Европы /вопросы методологии // Проблемы развития приграничных экономических отношений СССР с европейскими странами – членами СЭВ. Научный доклад. – К., 1990. – Вып.3. – 77 с.
4. Квашневский Александр. Что может молодежь? / Александр Квашневский // Комсомольская правда. – 1986. – 9 декабря.
5. Новини Закарпаття. – 1992. – 28 березня.

6. Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво України: мости через кордони / В.В. Гарагонич. – Ужгород: Карпати, 2011. – 432 с.

References

1. Garagonych V.V. Spivrobotnyctvo molodi zahidnyh prykordonnnyh oblastej Ukrai'ny i kraï'n Shidnoi' Jevropy: istorija, problemy, tendencii' (druga pol. 50-h – poch. 90-h rokov): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Garagonych Vasyľ Vasyľovyč. – Uzhgorod, 1992. – 215 s.
2. Zlenko A. Novi realii' zovnishn'oi' polityky / A.Zlenko // Polityka i chas. – 1992. – №1. – S.3–8.
3. Problemy formirovaniya novogo mehanizma prigranichnyh otnoshenij SSSR so stranami Vostochnoj Evropy /voprosy metodologii // Problemy razvitiya prigranichnyh jekonomicheskikh otnoshenij SSSR s evropejskimi stranami – chlenami SJeV. Nauchnyj doklad. – K., 1990. – Vyp.3. – 77 s.
4. Kvashnevskij Aleksandr. Chto mozhet molodezh'? / Aleksandr Kvashnevskij // Komsomol'skaja pravda. – 1986. – 9 dekabrya.
5. Novyny Zakarpattja. – 1992. – 28 bereznja.
6. Garagonych V.V. Transkordonne spivrobotnyctvo Ukrai'ny: mosty cherez kordony / V.V. Garagonych. – Uzhgorod: Karpaty, 2011. – 432 s.

* * *

УДК 930.1(477):338.47:»1950/1980»

Чумак А.І., здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Україна, Черкаси), ototak@yandex.ru

Вплив науково-технічної революції на висвітлення проблем сільськогосподарського виробництва в радянському суспільствознавстві 1950–1980-х років

Було поставлено мету з'ясувати, як дискусія між радянськими і західними науковцями про сутність науково-технічної революції (НТР) вплинула на висвітлення питань сільськогосподарського виробництва та загальну історіографічну ситуацію 1950-х – 1980-х рр. в СРСР. Серед методів головно був використаний метод контент-аналізу, котрий дозволив зосередитися на тих частинах дискусії, в яких більш предметно йдеться про розвиток сільського господарства. Радянські вчені в обговоренні НТР виділяли декілька «технологічних» західних концепцій, які викривляли, на їхній погляд, її значення для сільського господарства у «соціалістичних країнах» і неправильно розуміли її наслідки для «капіталістичних країн». Однак, самі науковці СРСР економічну дискусію підміняли політико-ідеологічною.

Ключові слова: науково-технічна революція, сільське господарство, технології, кадри, наукова дискусія, радянське суспільствознавство, «буржуазні» теорії, історіографічна ситуація.

Chumak A.I., the aspirant of the department of archival science, contemporary history and special historical disciplines at Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkassy (Ukraine, Cherkassy), ototak@yandex.ru

The influence of the scientific and technical revolution on covering the problems of agricultural manufacturing in the Soviet social science in 1950 – 1980 years

The aim of the article is to find out what influence the discussion between Soviet and Western scientists about the essence of the scientific and technical revolution (STR) had on covering the problems of agricultural manufacturing and the general historiographical situation in 1950–1980 years in USSR. Among the methods used in the article the main one is the method of content analysis, which helped to concentrate on the discussion parts where the subject is connected with the development of agriculture. In the discussion of STR the Soviet scientists used to single out several «technological» Western conceptions. On their opinion those conceptions distorted the STR meaning for the agriculture in the «socialistic countries». The scientists also used to misunderstand the STR consequences for the «capitalistic countries». What they attributed to «revisionists» is misunderstanding of benefits of the collective households as compared to cooperatives and farms in the conditions of technological progress. The supporters of «national capitalism» and «the second industrial revolution» («automation») theories were told about inability of hired workers to improve their qualification and receive profit from the production activity of enterprises. In USSR there was a convincing thought that this is possible only in the conditions of dictatorship of the proletariat and politics of the party which represents it. Thus the economic discussion was substituted by the political and ideological one. Soviet social scientists suggested the ideological rhetoric of the Communist Party instead of the «bourgeois» theory of the «family farms».

Keywords: scientific and technical revolution (STR), agriculture, technologies, human resources, scientific discussion, Soviet social science, «bourgeois» theories, historical situation.

Чумак А.И., соискатель кафедры архивоведения, новейшей истории и специальных исторических дисциплин, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого (Украина, Черкассы), ototak@yandex.ru

Влияние научно-технической революции на освещение проблем сельскохозяйственного производства в советском обществоведении 1950–1980-х годов

Была поставлена цель выяснить, как дискуссия между советскими и западными учёными о сущности научно-технической революции (НТР) повлияла на освещение вопросов сельскохозяйственного производства и общую историографическую ситуацию 1950-х – 1980-х гг. в СССР. Среди методов главным образом был использован метод контент-анализа, который позволил сосредоточиться на тех частях дискуссии, в которых предметнее говорилось о развитии сельского хозяйства. Советские учёные в обсуждении НТР выделяли несколько «технологических» западных концепций, которые искажали, на их взгляд, её значение для сельского хозяйства в «социалистических странах» и неправильно понимали её последствия для «капиталистических стран». Однако, сами ученые СССР экономическую дискуссию подменяли политико-идеологической.

Ключевые слова: научно-техническая революция, сельское хозяйство, технологии, кадры, научная дискуссия, советское обществоведение, «буржуазные» теории, историографическая ситуация.

Науково-технічна революція (НТР) істотно вплинула на формування історіографічної ситуації в СРСР та Україні. Її тлумачення у радянському суспільствознавстві позначилося фактично на всіх темах, які вивчали історики, економісти та інші фахівці з історії радянської системи. Багато в чому відголос цього тлумачення відображається навіть на теперішній соціально-економічній ситуації в Україні. Попри таку свою роль, НТР у цьому ракурсі ще не стала предметом сучасних дослідницьких розробок. Тож, фактично своїм дослідженням ми спробуємо поставити проблему у загальному її вигляді, і матимемо за завдання зробити це на прикладі висвітлення проблем сільськогосподарського виробництва в радянському суспільствознавстві 1950–1980-х років, зокрема, виходячи із дискусії між радянськими та закордонними вченими про сутність та роль науково-технічної революції.

Передовсім варто зауважити, що на формування суспільствознавчих знань в Україні та СРСР в цілому в епоху становлення і розвитку НТР впливали й основні політичні фігуранти зі своїми «курсами партії», і поточні економічні завдання, і постійна ідеологічна боротьба з країнами Заходу. Саме остання, з-за бравади Хрущова перед «країнами капіталізму», набувала з середини 1950-х років дедалі більших обертів. Водночас дослідники справедливо констатують те, що М.Хрущов був першим лідером радянської держави, який відкрився для спілкування із зарубіжними журналістами [1, с.162].

З його приходом у СРСР набагато швидшими темпами розгорнулася дискусія щодо боротьби двох типів економік – соціалістичної та капіталістичної – за право називатися успішнішими у вирішенні питань матеріального виробництва та загального добробуту більшості громадян. Ця дискусія пронизувала буквально всю радянську літературу й істотно впливала на історіографічну ситуацію тих часів. Тож, перш, ніж аналізувати власне історичні знання, які формували науковці в окреслений період, належить з'ясувати, якими теоретичними засадами користувалися тогочасні історики, економісти та інші суспільствознавці, відстоюючи догми про переваги соціалістичного способу виробництва.

Оголила «нерв дискусії» звісно ж науково-технічна революція (НТР), яка після Другої світової війни набирала дедалі більших обертів у розвинених країнах. Радянських політиків і економістів очевидно турбувала відсталість багатьох галузей економіки СРСР, адже в рамках «холодної війни» і боротьби за сателіти у світі соціалістичний спосіб господарювання у порівнянні з цими країнами виглядав програшно. Хоча варто відзначити, що ще за Сталіна в Радянському Союзі на повну потужність почала працювати ідеологічна машина зі створення критичних і викривальних праць, які б дискредитували західний (капіталіс-

тичний) устрій держав та економік розвинених держав. Складовою цієї машини була ціла армія суспільствознавців, окремі з яких «критичною роботою» займалися фактично впродовж усього свого життя. Логіка цих заочних дискусій (адже полемізувати напряму і публічно західні і радянські вчені не мали можливості) є вельми показовою, адже дає нам можливість збагнути, як «високі стандарти» вітчизняного суспільствознавства трактували ті чи ті аспекти матеріально-технічного та кадрового забезпечення будь-якого виробництва, а значить – і зрозуміти, якими ідеологічними дороговказами керувалися ті дослідники, які писали праці про реальний стан справ у сільському господарстві СРСР і України зокрема.

Передусім зауважмо, що особливо дошкуляли радянським дослідникам т.зв. «ревізіоністи» – представники лівої ідеології, які критикували абсолютизацію Марксової теорії і радянські методи господарювання і робили це, на думку науковців СРСР, на користь «капіталістичного способу виробництва». Іншими словами, в середовищі соціалістичного табору, який для СРСР уособлювала тоді більшість країн Центрально-Східної Європи, існували інтелектуальні сили, які відкрито критикували економічну політику Союзу. Зокрема, вже станом на 1957 р. учні Югославії і Польщі чітко заявляли, що колгоспний шлях кооперації виявився в умовах цих країн недоречним [2, с.3]. В Угорщині ж колективізації сільського господарства за радянським зразком протиставили реформу, суть якої полягала в переході від прусського шляху розвитку сільського господарства до американського [2, с.4]. Натомість, вітчизняні вчені наполегливо продовжували відстоювати тезу, що «визначальною умовою виникнення, існування і стійкості нових соціалістичних реформ у селі є широка допомога селу з боку Комуністичної партії і держави – ідеологічна, політична, організаційна і матеріально-технічна» [2, с.11]. Це тоді, коли практика показувала, що першим двом видам допомоги уряд приділяв значно більше уваги, ніж кадровим та фінансово-економічним чи іншим матеріально-технічним питанням.

У країнах «народної демократії» (Угорщина, Югославія, НДР та ін.) з повною очевидністю також уважали, що «кооперування села не можна вважати назрілою справою до тих пір, поки промисловість не буде у змозі забезпечити сільське господарство достатньою кількістю тракторів, комбайнів та інших землеробських машин» [3, с.82]. Радянські ж ідеологи й економісти переконували, що це можливо, адже головне у цьому процесі – не техніка, а ідейне натхнення з боку пролетаріату та компартії. З очевидного тільки їм наполегливістю радянські суспільствознавці «громили» також «правосоціалістичні» партії Західної Європи за відстоювання тези, згідно з якою економічна свобода означає «рівні можливості для кожної людини» [4, с.61].

Попри таку власну переконаність, з року в рік у СРСР змушені були констатувати: «...Намагаючись загальмувати процес колективізації селянства, сучасні ревізіоністи спираються на запозичену у троцькістів і бухаринців тезу про те, що колективізація можлива лише на базі високо розвинутої техніки. Доки не буде досягнуто високого рівня її розвитку, держава повинна утримуватися від активного впливу на сільське господарство» [5, с.225].

Варто зауважити, що в ході вище описаної заочної дискусії західні суспільства не могли збагнути, чому у своїй політиці забезпечення загального добробуту людей комуністи використовують класові антагонізми і постійно наголошують на соціальних відмінностях навіть тим, хто не хотів би, щоб їх диференціювали. Наприклад, американські журналісти не розуміли риторики М.Хрущова, коли він уживав словосполучення «правлячі кола США» та «трудоючі і робітничий клас США», і стверджували, що в їхній країні кожен робітник, який прагне успіху, може стати власником акцій свого підприємства і взяти участь в управлінні ним [6, с.10]. Радянські дослідники подібні твердження скептично класифікували як складову буржуазної теорії «народного капіталізму».

В умовах бурхливої НТР суспільствознавці Української РСР, як і їхні російські колеги, вважали, що «для всіх буржуазних і реформістських захисників «другої промислової революції» характерне передусім пряме і свідоме змішування техніки й економіки, продуктивних сил із виробничими відносинами» [7, с.35]. Вітчизняні вчені натомість намагалися довести, що «справа не в самих змінах у техніці, яким би великим їх значення не було, а в тих виробничих відносинах, у тих конкретно соціально-економічних умовах, в яких вони здійснюються» [7, с.38].

У ракурсі ідеологічної боротьби СРСР із «капіталістичними країнами» із багатьох теорій, які критикували радянські дослідники (часто вигадуючи ці теорії у клішованих конструкціях, яких не знали навіть самі зарубіжні автори) матеріального забезпечення сільськогосподарського виробництва стосувалося фактично дві: 1) «другої промислової революції» (автоматизації); 2) «стійкості дрібного селянського господарства». Першу з них радянське суспільствознавство пов'язувало з іменем К.Шмідта і виводило її генезу з середини 1950–х рр. На думку критиків із СРСР, пропагандисти теорії «другої промислової революції» помилково твердили, що науково-технічна революція сучасності не обмежується розвитком науки і техніки, а й вносить докорінні зміни в економічну структуру капіталістичного способу виробництва, внаслідок чого капіталізм трансформується, перестає бути капіталізмом, перетворюється на новий суспільний лад, перехідний від капіталізму до соціалізму [5, с.120]. Вони також вважали, що «вістря реформістської теорії «другої промислової революції» направлене проти положення марксизму-ленізму про те, що перехід від капіталізму до соціалізму можливий тільки шляхом пролетарської революції й диктатури пролетаріату» [5, с.121]. Тобто кожного разу, не знаходячи переконливих аргументів усупільненого і незграбно планованого виробництва в СРСР, радянські суспільствознавці вводили дискусію в бік ідеологічної риторики заради риторики і нізачо не хотіли визнавати очевидних переваг в економічних моделях західного світу.

Можна навіть припустити, що успіхи НТР у західних країнах розвивали у радянських ідеологів певні фобії. Це відображалося і на наукових міркуваннях. «Автоматизація різко загострює суперечність між працею і капіталом, збільшує хронічне безробіття, – стверджували вони у 1963 р., – відомий англійський фізик Дж.Томсон у книзі «Предвидимое будущее» (М., 1958) пише, що теоретично для автоматизації процесів праці нема меж, що розвиток автоматизації буде супроводжуватися зростанням попиту на конструкторів машин, на висококваліфікованих робітників, які будують експериментальні установки, і взагалі на людей великих інтелектуальних здібностей. А яка буде доля мільйонів і десятків мільйонів простих людей?» [5, с.126]. Фактично ми бачимо, як поборники радянської ідеології комплексує перед тим, що західні країни, за допомогою технічного переоснащення, отримують гарні прибутки. Бажаючи технічного прогресу для своєї країни, вони, втім, не хотіли бачити його в країнах з іншим типом економіки, кожного разу прикриваючись риторикою турботи про найменш забезпечених трударів, явно перебільшуючи кількість злидених елементів на Заході.

Окрім усього іншого, радянські економісти щиро підтримували і програму ХХІІ з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.), в якій стверджувалося, що виробничі відносини капіталізму надто вузькі для науково-технічної революції, і здійснити цю революцію та використати її плоди в інтересах суспільства здатен лише соціалізм [5, с.129].

«Буржуазна» теорія «стійкості дрібного селянського господарства» мала, з погляду радянських економістів, три періоди розвитку (кінець ХІХ ст. – 1917 р.; 1920–1930–ті рр.; післявоєнний період). Причому, серед прихильників такої теорії були вихідці із колишньої Російської імперії, що, за логікою, могли б бути ревними представниками радянської науки. Перший період пов'язували з іменем М.Туган-Барановського, другий – з іменем Л.Бухановського. Щодо третього періоду вважали так: «У капіталістичних країнах ідеологи імперіалізму пропагують

різновидність теорії «сталості» – теорію «сімейних ферм» або життєздатного господарства» [5, с.222]. Тобто модернізована теорія «стійкості дрібного селянського господарства», починаючи з 1950–х рр., мала найменшувати теорії «сталості» і передбачала, що дрібні сімейні господарства, які беруть активну участь у кооперативних організаціях зі збуту і постачання, здатні перетворитися на головного виробника товарної продукції [5, с.223]. Критики цієї теорії в СРСР серйозно вважали, що її захисники «ствялять собі за мету не допустити союзу пролетаріату з селянством, відвернути селянство від класової боротьби і підкорити його буржуазії, створити на селі прошарок міцних селянських господарств капіталістичного типу, тісно пов'язаних з монополістичними об'єднаннями» [5, с.223]. Недолугими з погляду радянських діячів уважалися і т.зв. «сімейні ферми», що мали 30–40 га землі, трактор із причіпним або навісним реманентом, а також – постійно використовували працю найманих робітників [5, с.223].

В одному радянські суспільствознавці не помилялися, – коли вважали, що ті дослідники Західної і частки Центрально-Східної Європи, яких вони відносили до прихильників теорії «сталості», наполегливо рекомендували взагалі відмовитися від планування сільськогосподарського виробництва і впливати на його розвиток лише шляхом регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, через податкову політику та використання кредитної системи [5, с.225]. Але в Радянському Союзі такі принципи були неможливими з-за навислих планів п'ятирічок і небажання керівництва країни змінювати існуючу модель суспільно-економічних відносин в аграрному секторі (і власне не тільки в ньому).

До критикованих «технологічних» західних теорій належала також «нова політична економія» Жана Фурастьє (француз активно видавався на рубежі 1940–1950–х рр.). Як уважали в СРСР, увесь сенс «великого перевороту» Фурастьє в політекономії зводився до того, щоб довести, що економічні закони капіталізму витікають безпосередньо з технічного прогресу і визначаються лише ним [8, с.5].

Фурастьє зацікавив радянських дослідників, бо стверджував, що в основі суспільного життя лежать «економічні події», що «всі питання політичного і соціального життя сучасного світу упираються у вивчення економіки, технічних і соціальних чинників, які визначають економічну еволюцію», – а це істотно різнило його з головними положеннями інших «буржуазних шкіл», які виводили економічні закони із психології людей, або ж із державних інституцій, або ж зі звичаїв і права [8, с.6]. Французький прибічник теорії індустріального суспільства вважав, що оновлення економічної думки повинно піти у напрямку «заміни традиційної трійці: природа, капітал, праця новою схемою: природа, технічний прогрес, праця» [8, с.7]. Можна припустити, що заміна «капіталу» на «технічний прогрес» певною мірою навіть імпонувала радянським суспільствознавцям і тишила партійних бонзів, адже таким чином «технологічні» теорії нібито самі підважували довговічність капіталістичного ладу і його здатність еволюціонувати.

Водночас компартійні економісти наполегливо виступали проти автоматизації в умовах капіталістичного ладу. «Ліквідувати злидні, бідність, класові антагонізми (а саме такий зміст вкладався у поняття «другої промислової революції») капіталізм не здатний, – стверджували вони, – інша справа – результати технічних переворотів в умовах соціалізму» [8, с.21]. Радянські дослідники вважали, що автоматична техніка, хімізація та інші перевороти в техніці в соціалістичному суспільстві є матеріальною основою зростання благополуччя і культури всього народу, базою подальшого вдосконалення і розвитку соціалістичного суспільства [8, с.22]. Як це відбувається реально, вони не показували, а й надалі продовжували продукувати примітивні тез про керівну роль партії, соціальну рівність радянських громадян і їхній трудовий ентузіазм.

У своїй критиці економісти СРСР заперечували трьохсекторну теорію суспільного виробництва британця Коліна Кларка (1905–1989), згідно з якою національний

дохід створюється у 3 секторах – сільському господарстві, промисловості та сфері послуг (торгівля, банківська справа, страхові компанії, держапарат). Зі свого боку вони відстоювали позицію, згідно з якою технічний прогрес поширюється лише на перші два сектори [8,с.23].

Узагалі ж радянські дослідники розгортання НТР бачили тільки в межах «народногосподарського планування». У зв'язку з цим у спеціальній літературі з критики «технологічних» теорій у «буржуазній політекономії» містилися ритуальні реверанси в бік мудрих рішень листопадового Пленуму ЦК КПРС 1962 р. про створення загальнодержавних галузевих комітетів, які, за виразом самого Хрущова, мали б стати «законодавцями нової техніки». Ці комітети просто покликані були керувати роботою науково-дослідних і проектних інститутів і конструкторських бюро у відповідних галузях, забезпечити скорочення термінів запровадження нових досягнень науки і техніки у виробництво, забезпечити стандартизацію й уніфікацію елементів машин і верстатів у загальнодержавному масштабі. При цьому найважливішою перевагою над «країнами капіталізму» І.Дворкін, наприклад, уважав те, що в СРСР у вдосконаленні техніки брали широкої маси населення [8,с.39].

Не обійшли позитивною увагою критики «буржуазних концепцій» і рішення грудневого (1963 р.) та лютого (1964 р.) Пленумів ЦК КПРС, які педаливали прискорення розвитку хімічної промисловості в СРСР на найновітнішому рівні. Поряд із такими одами на адресу комуністичної партії Радянського Союзу, ідеологічні брошури містили завжди «фундаментальний» висновок, який міг би підійти до всього масиву критичної радянської літератури по цьому питанню: «Всебічна автоматизація виробництва і практично необмежені джерела електричної енергії, хімізація і є тим ступенем виробництва, коли в умовах усупільненої власності на засоби виробництва здійснюється передбачення Маркса про час, коли «всі джерела суспільного багатства поллються широким потоком» і буде забезпечено перехід до розподілу предметів споживання за потребами» [8,с.39–40].

«Брежнєвський» режим, а відтак і його наука, мало чим відрізнявся від «хрущовського» у трактуванні причин, ходу та наслідків НТР для СРСР. Як і раніше, західних учених уважали неспроможними довести, що її позитивний вплив є більш ефективним в умовах ринкової економіки, тобто – капіталізму.

Хоча, з іншого боку, спеціально виданий вже після усунення від влади Хрущова довідник книжної і журнальної літератури за 1956–1964 рр., присвячений «апологетичним буржуазним теоріям», засвідчував, що радянські дослідники і науковці із країн «народної демократії» за період «відлиги» значно розширили горизонти свого розуміння «капіталістичної» політико-економічної думки. Із 1271 позицій довідника 703 репрезентували бібліографічний опис і коротку інформацію саме закордонних «антикомуністичних», «імперіалістичних» та «правосоціалістичних» праць післявоєнного періоду; і тільки решту 568 позицій представляли критичні роботи-реакції на них політиків, учених, публіцистів «хрущовської» доби із країн соціалістичного табору (головно Росії, України та Білорусі, рідше – Болгарії, Польщі та інших країн «народної демократії»). Довідник мав три розділи і засвідчував узагальнений рівень розуміння дискусії між СРСР і Заходом у питаннях політики, ідеології та соціально-економічного розвитку. У першому розділі розглядалися загальні питання (218 позицій праць опонентів), у другому – різні форми «апологетики капіталізму» (383 анотованих «буржуазних» робіт), у третьому – співставлення двох систем, себто капіталізму і соціалізму (із 102 позиціями «антикомуністичної» літератури) [9,с.4].

Проаналізований довідник є яскравим свідченням того, що саме в часи правління в СРСР М.Хрущова питання економічного розвитку країни і дискусія навколо них з опонентами із Заходу дедалі більше переміщалися зі сфери суто ідеологічних виступів до галузі політико-економічних досліджень. Без перебільшень можна стверджувати, що світова науково-технічна революція післявоєнного пе-

ріоду і боротьба двох біполярних систем за її «правдиве» висвітлення для мас призвели до нового поштовху розвитку радянського суспільствознавства, зокрема, в частині політичних, економічних, філософських, юридичних та інших гуманітарних наук. Радянським ученим доводилося реагувати на теоретичне осмислення, конкретні сталі та прогностичні концепції західних дослідників, спричинені науково-технічним прогресом, відповідати на формування ними відповідного ставлення людей до матеріального виробництва, технічного забезпечення та функціонування промисловості, сільського господарства, сфери послуг та їхнього значення для соціуму. Відповідно зростав освітній рівень учених СРСР, їхня наукова кваліфікація, хоча комуністичні політінформаційні директиви і продовжували тяжіти над рівнем праць, під якими вони підписувалися.

Унаслідок цього у 1980 р. австралійський дослідник Р.Міллер прийшов до висновку, що в СРСР, починаючи з 1920–х рр., створювали «культ науки» – науки, відірваної від виробництва, заідеологізованої, власне науки заради науки [10,с.50–58]. Посилення цього культу він фіксує на зламі 1950–1960–х рр.: «важливим ідеологічним кроком до посилення культу науки в СРСР була офіційна підтримка концепції науково-технічної революції (НТР) як джерела довготривалого економічного розвитку в епоху вирішального змагання між Сходом і Заходом» [10,с.53]. До речі, у «брежнєвську» і тим більше «горбачовську» добу розвитку науки цю тезу радянські вчені фактично не оспорювали.

Єдине, що НТР у радянському суспільствознавстві стали дедалі частіше завбачливо заміняти терміном «науково-технічний прогрес» (НТП), намагаючись таким чином показати своє більш успішне використання його плодів. Так це поняття ввійшло зрештою і в масову свідомість радянських громадян. Відкинути ж вплив НТР на економіку в СРСР не змогли. У 1987 р. дослідник В.Чишко вкотре після багатьох своїх колег констатуватиме: «прискорення науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві поступово приведе до майже повного зникнення некваліфікованої і малокваліфікованої ручної праці й відповідного збільшення групи колгоспників, зайнятих кваліфікованою ручною і механізованою працею» [11,с.21]. Цей висновок дослідник зробив із того, що 78,4% від усього колгоспного селянства України займалося некваліфікованою і малокваліфікованою ручною працею в 1960 році, а лише 52,4% (!) – у 1982 році. Тобто середньорічний взаємний приріст попиту і пропозиції на кваліфіковану робочу силу в українському селі за ці роки був трішки більшим 1%. Такими темпами до омріяного високого рівня механізації сільське господарство України йшло б, як мінімум, до 2030 року. Тим часом, щойно розпався СРСР, український дослідник В.Михайлюк, на документах КПРС 1982–1989 рр. довів, що в Україні довоєнного рівня сільськогосподарського виробництва не було досягнуто ні за Хрущова, ні за пізніших керівників Радянського Союзу [12,с.59].

У підсумку висновуємо, що дискусія між радянськими і західними науковцями про сутність і роль науково-технічної революції (НТР) істотно вплинула на висвітлення питань сільськогосподарського виробництва та загальної історіографічної ситуацію 1950–х – 1980–х рр. в СРСР. Звісно ж, ця дискусія проходила між радянськими вченими і західними дослідниками у заочній, а не безпосередній формі. Найбільший вплив на висвітлення теми в СРСР справляла перманентна ідеологічна боротьба, в якій тоді перебувала комуністична партія з країнами Заходу. Ще за Сталіна працювала потужна ідеологічна школа зі створення критичних і викривальних праць, які б дискредитували «капіталістичний» устрій економік західних держав. У добу Хрущова вивчення НТР у Радянському Союзі розширилося, зокрема в тій частині, де йшлося про матеріально-технічне та кадрове забезпечення, властиві економікам різних країн в умовах НТР. У роки «застою» та «перебудови» спеціальна література за цією темою в СРСР та Україні зростала кількісно, втім майже не змінювалася за змістом.

Радянські вчені в обговоренні НТР виділяли декілька «технологічних» західних концепцій, які викривляли, на їхній погляд, її значення для сільського господарства

у «соціалістичних країнах» і неправильно розуміли її наслідки для «капіталістичних країн». «Ревізіоністам» вони приписували нерозуміння переваг колективних господарств перед фермерськими і кооперативними в умовах технологічного прогресу. Прихильникам теорій «народного капіталізму» та «другої промислової революції» («автоматизації») заперечували здатність найманих працівників кваліфікаційно зростати й отримувати прибуток від виробничої діяльності підприємств. У СРСР наполегливо стверджували, що це можливо лише в умовах диктатури пролетаріату та політики партії, яка його представляє. Економічна дискусія в такий спосіб підмінювала політико-ідеологічною. Зрештою, «буржуазній» теорії «стійкості дрібного селянського господарства», яка в 1950-х рр. еволюціонувала в радянській класифікації в теорію «сімейних ферм» або «життєздатних господарств», на противагу радянськi суспільствознавці теж запропонували ідеологічну компартійну риторику. Самі ж різновиди теорії «сталості» («стійкості») передбачали, що дрібні сімейні господарства, які беруть активну участь у кооперативних організаціях зі збуту і постачання, здатні перетворитися на головного виробника товарної сільськогосподарської продукції.

Мимовільна популяризація НТР, яка концептуально прийшла в СРСР із Заходу, спонукала комуністів навіть шукати їй відповідного ідеологічно ближчого термінологічного замітника. Ним став «науково-технічний прогрес» (вочевидь із-за того, що «революцією» могла бути тільки «Велика Жовтнева», а «прогрес» був зарезервований у комуністичній риторичі ще з часів сталінських теорій модернізації). Посутні, а також термінологічні, аспекти заявленої теми можуть бути перспективними для подальших розвідок у даному напрямі.

Список використаних джерел

1. Крупина В. Хрущовський стиль управління в оцінках сучасників / В. Крупина // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М. Даниленко. НАН України. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 17. – С.157–166.
2. Жамин В.А. Борьба с ревизионистскими взглядами по вопросам социалистического преобразования сельского хозяйства / В.А. Жамин // Материалы к межвузовской научной конференции по критике современных антимарксистских экономических теорий. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1958. – 20 с.
3. Беляева З. Критика современных буржуазных, реформистских и ревизионистских экономических теорий / З.Беляева, В.Бударин. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. – 88 с.
4. Попович М.В. Идеологическое банкротство современного социал-демократизма / М.В. Попович // Коммунист. – 1962. – №6. – С.57–65.
5. Критика буржуазных, реформистских і ревизионистских экономических теорий / За заг. ред. О.О. Нестеренка та І.Г. Власова. – К.: Вид-во АН Укр. РСР, 1963. – 276 с.
6. Вайнберг М.Ц. Миф про «народний капіталізм» / М.Ц. Вайнберг. – К.: Т-во для поширення політичних і наукових знань Укр. РСР, 1958. – 46 с.
7. Багмет М.С. Критика сучасного ревизионізму в економічній теорії / М.С. Багмет. – К.: Т-во для поширення політичних і наукових знань Укр. РСР, 1959. – 56 с.
8. Дворкин И.Н. Спасёт ли их техника? (Критика «технологических» теорий в буржуазной политической экономии). – М.: Знание, 1964. – 40 с.
9. Апологетические теории и их критика в марксистско-ленинской литературе. Указатель книжной и журнальной литературы за 1956–1964 гг. – М.: Фунд. библио-ка обществ. наук им. В.П. Волгина АН СССР, 1966. – 168 с.
10. Ольсевич Ю.Я. Фактор науки в экономике социализма: ответ «советологам» / Ю.Я. Ольсевич. – М.: Наука, 1987. – 112 с.
11. Чишко В. Зміни у внутрішній структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті – поч. 80-х років) / В.Чишко // Укр. іст. журн. – 1987. – №10. – С.18–25.
12. Михайлюк В. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.Михайлюк. – К.: Ред.-вид. рада Укрдержсільгоспуніверситету, 1992. – 181 с.

References

1. Krupyna V. Khrushchovskiyj stylj upravlinnya v otsinkakh suchasnykiv / V.Krupyna // Ukrayina XX st.: kuljtura, ideolohiya, polityka. Zbirnyk statey / Vidp. red. V.M. Danylenko. NAN Ukrayiny. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 2012. – Vyp.17. – S.157–166.
2. Zhamyn V.A. Borjba s revyzyonystskymy vzhlyadamy po voprosam sotsyalystycheskoho preobrazovanyya seljskoho khozyaystva / V.A. Zhamyn // Materyaly k mezhvuzovskoy nauchnoy konferentsyy po krytyke sovremennykh antimarksyystykykh ekonomycheskykh teoryj. – M.: Yzd-vo Moskovskoho un-ta, 1958. – 20 s.
3. Belyaeva Z. Krytyka sovremennykh burzhuaznykh, reformyystykykh y revyzyonystykykh ekonomycheskykh teoryj / Z.Belyaeva, V.Budaryn. – M.: Yzd-vo VPSH y AON pry TsK KPSS, 1962. – 88 s.
4. Popovych M.V. Ydeolohycheskoe bankrotstvo sovremennoho sotsyal-demokratyzma / M.V. Popovych // Kommunyst. – 1962. – №6. – S.57–65.
5. Krytyka burzhuaznykh, reformyystykykh i revyzyonystykykh ekonomychnykh teoryj / Za zah. red. O.O. Nesterenka ta I.H. Vlasova. – K.: Vyd-vo AN Ukr. RSR, 1963. – 276 s.
6. Vaynberh M.Ts. Mif pro «narodnyy kapitalizm» / M.Ts. Vaynberh. – K.: T-vo dlya poshyrennya politychnykh i naukovykh znanj Ukr. RSR, 1958. – 46 s.
7. Bahmet M.S. Krytyka suchasnoho revizionizmu v ekonomichnij teoryiji / M.S. Bahmet. – K.: T-vo dlya poshyrennya politychnykh i naukovykh znanj Ukr. RSR, 1959. – 56 s.
8. Dvorkyn Y.N. Spasjot ly ykh tekhnika? (Krytyka «tehnolohycheskykh» teoryj v burzhuaznoy polytycheskoy ekonomyji). – M.: Znanye, 1964. – 40 s.
9. Apolohetycheskye teoryy y ykh krytyka v marksystko-lenynskoy lyterature. Ukazatelj knyzhnoy y zhurnalnoj lyteratury za 1956–1964 hh. – M.: Fund. bybl-ka obshchestv. nauk ym. V.P. Volhyna AN SSSR, 1966. – 168 s.
10. Oljsevych Yu.Ya. Faktor nauky v ekonomyke sotsyalyzma: otvet «sovetoloham» / Yu.Ya. Oljsevych. – M.: Nauka, 1987. – 112 s.
11. Chyshko V. Zminy u vnutrishnij strukturi kolhospnoho selyanstva Ukrayinskoj RSR (60-ti – poch. 80-kh rokov) / V.Chyshko // Ukr. ist. zhurn. – 1987. – №10. – S.18–25.
12. Mykhaylyuk V. Istoriohrafija rozvytku ahrarnykh vidnosyn v Ukrayini (70-ti – pochatok 90-kh rr.) / V.Mykhaylyuk. – K.: Red.-vyd. rada Ukrderzhahrouniversytetu, 1992. – 181 s.

* * *